

УДК 94:[351.746.1:27-726](049.32)
DOI: 10.18523/2617-3417.2025.8.131-135

Шліхта Н. В.

ПРО ЄПИСКОПІВ-АГЕНТІВ, ДОКУМЕНТИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ І КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ ЦЕРКВИ В РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Рецензія-огляд: Роман Скакун. Агентура НКВС-МДБ-КДБ у православному єпископаті України (1939–1964): формування, функції, моделі поведінки. Львів: Видавництво УКУ, 2025. 360 с.

У рецензійній статті проаналізовано монографію львівського історика Романа Скакуна, що вийшла друком у видавництві УКУ 2025 року. Монографія, чия назва обіцяє сенсаційне викриття агентури радянських спецслужб у середовищі православного єпископату у 1940–1960-х рр., піднімає низку конкретних і загальнішого характеру питань з історії РПЦ радянського періоду, вводить до наукового обігу раніше не відомі документи з фондів ГДА СБУ. Від характеру контролю радянських спецслужб над церковним середовищем до витоків сучасної РПЦ. Від різноманіття моделей поведінки єпископів-агентів до їхніх особистих історій, мотивацій і характерів. Від періодизації офіційної радянської політики в «релігійному питанні» до засадничих джерелознавчих питань. Усі ці питання порушуються автором, спонукають до дискусії і додають до нашого наукового знання і про діяльність радянських спецслужб, і про життя Церкви у СРСР.

Ключові слова: Роман Скакун, Російська православна церква, СРСР, НКВС-МДБ-КДБ, «возз'єднання», «уніати», хрущовська антирелігійна кампанія.

Не буде перебільшенням сказати, що книжка Романа Скакуна, яка вийшла друком у видавництві Українського католицького університету, давно очікувана серед дослідників історії Церкви радянського періоду. Адже, як нагадує автор, ще з часів горбачовської гласності та «архівної революції» «твердження про співпрацю частини вищого духовенства з радянськими органами безпеки... стали банальністю» (с. 8). А насправді, і задовго до цього: «Тези про священнослужителів з “погонами під рясами” регулярно звучали не тільки в колах закордонної чи внутрішньої православної опозиції, а й у середовищі конкуруючих з РПЦ і переслідуваних в СРСР конфесій, таких як римо- чи греко-католики, або наприклад, у пропагандистських матеріалах українського націоналістичного підпілля середини 1940-х» (с. 8). Попри це, попри численні витoki інформації про агентуру радянських спецслужб у середовищі православного єпископату, попри обережне визнання фактів співпраці

з уст їх самих¹, ґрунтованої на джерелах картини цієї співпраці ми досі не знаємо. Наявні ж згадки про факти такої співпраці залишаються фрагментарними і часто мають яскраво виражений сенсаційний характер.

Тим-то багаторічне скрупульозне дослідження львівського історика Романа Скакуна, який із 2022 року захищає Україну в лавах ЗСУ, є настільки затребуваним. Як і в попередніх своїх публікаціях², автор показує, що «розсекречені документи можуть явити нам картину значно цікавішу й несподіванішу, ніж будь-які фантазії конспірологів» (с. 298). Рецензована монографія

¹ Див. наприклад резонансне інтерв'ю тодішнього очільника Українського екзархату і у подальшому патріарха УПЦ-КП Філарета (Денисенка): Інна Кузнецова, «Філарет про Собор, конкурентів Епіфанія і шантаж КДБ», *Radio Свобода* (22 грудня 2018), дата звернення 5 квітня 2025 р., <https://www.radiosvoboda.org/a/29669985.html>.

² Особливо ґрунтовною є публікація: Роман Скакун, «“Сторож братові своєму”: агентура органів безпеки СРСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939–1942 роках», *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії* 8 (2018): 72–189.

стала результатом багаторічної дослідницької роботи із виявлення та опрацювання документів підрозділів НКВС-НКДБ-МДБ-КДБ УРСР, розпорошених у різних фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Зважаючи на характер збереженої джерельної бази, автор звужує свій хронологічний фокус до 1939–1964 рр., цілком обґрунтовано зауважуючи, що йдеться про період формування тієї РПЦ, яку ми знаємо по сьогодні, — «вкрай авторитарної, вертикально інтегрованої організації», «цілковито ізольованої від громадсько-політичного життя», у якій «чинник зовнішній, державна влада, домінує як ніколи тотально» (с. 53).

Книжка складається з трьох основних розділів, структурованих за хронологічним принципом. Наведений наприкінці «Покажчик імен та псевдонімів» (с. 347–357), унікальні світлини більшості згаданих єпископів-агентів, копії чисельних секретних документів доповнюють фактажно насичений текстовий матеріал, допомагаючи читачеві легше його сприймати. Розлогі цитати з архівних документів, втім, виправдані, зважаючи, що вперше вводяться до наукового обігу. Максимальна увага до деталей, що має своїм наслідком насичення тексту великою кількістю імен, подій і дат. Попри сенсаційний характер назви, як бачимо, йдеться не про популярне видання для широкої аудиторії.

Перший розділ «РПЦ в УРСР у 1939–1941 роках: інструменталізація без лібералізації» (с. 21–48) є найменшим за обсягом, хоча і присвячений важливому періоду в житті РПЦ в радянській державі. Адже цей період позначає поступовий, зумовлений геополітичними змінами, перехід від повного винищення Православної церкви до її використання в інтересах радянського керівництва. Наприкінці 1920-х — у 1930-х рр. ішлося не про «хитрі агентурні комбінації», а про «брутальний і безхитрісний курс на масове закриття церков та репресування духовенства» (с. 23), як зазначає автор. Адже хоч би як декларувало керівництво РПЦ свою лояльність радянській владі, сталінське керівництво не бачило для себе жодної користі від збереження церковної структури, а тому усіма методами прискорювало настання «безрелігійного раю», обіцяного ще Марксом. Напередодні підписання пакту Молотова — Ріббентропа чотири чинні ієрархи Церкви поширювали свою юрисдикцію приблизно на 300–400 зареєстрованих церков у межах СРСР і, як показує дослідження, були мало готовими до тієї реальності, яка постала після приєднання західноукраїнських і західнобілоруських теренів у вересні 1939 р. У цій новій реальності сталінське керівництво вперше поба-

чило можливості використання Патріаршої церкви як інструменту ліквідації «націоналістичних» Церков — Польської православної церкви і, потенційно, Української греко-католицької церкви. Тоді-то НКВС УРСР і почало перейматися створенням агентурної мережі серед «церковників», щоб «організувати широку розложенську роботу среди церковно-сектантського активу», українських автокефалів та «уніатів» (с. 29).

Цей початковий період співпраці, як показує автор, був максимально проґрашним для православної ієрархії. З одного боку, ця інструменталізація не призвела до хоча б часткової лібералізації державної політики щодо Православної церкви: жорстокі репресії тривали до 1943 р. включно (с. 46). З іншого — «діяльність високопоставлених церковників-агентів в інтересах НКВС-НКДБ не лишалась непоміченою серед духовенства і віруючих», як власне православних (російських, українських), так і греко-католицьких (с. 47–48). Це суттєво підривало їхній авторитет і, зокрема, сприяло формуванню серед українських греко-католиків образу РПЦ як державної неканонічної структури, де «наверху стояли кагебісти все»³. Останнє стане суттєвою перешкодою для реалізації державного плану «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ після завершення Другої світової війни.

Найоб'ємнішим є другий розділ монографії «Епоха сталінського “конкордату” (1943–1957): конспіративна симфонія», що пояснюється тим, що саме в цей період на Православну церкву покладалась максимальна кількість «агентурних» і не тільки завдань у межах часткової лібералізації державної релігійної політики. Остання стала реакцією на масштабне релігійне відродження під німецькою окупацією та складовою повоєнних геополітичних амбіцій Сталіна. Порівняно добра збереженість джерельної бази дає змогу авторові не тільки подати 20 (!) агентурних характеристик ієрархів, які на той час посідали різні кафедри в межах Українського екзархату РПЦ, а й максимально можливо реконструювати загальну картину церковної агентурної мережі. Завдання, що їх виконували (чи намагались виконувати) органи безпеки через своїх агентів, принципи підбору кандидатур, особливості вербування і комунікації, ефективність і результати співпраці — усе це викладено на 160 сторінках тексту (с. 49–210).

Важливою символічною дією, що позначала зміну сталінської політики щодо Православної церкви, стало заснування спеціальної інституції,

³ Див. наприклад: Наталя Шліхта, «Пізнаючи Іншого: галицькі греко-католики про Російську Православну Церкву в першій половині XX ст.», *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії* 8 (2018): 22–24.

що мала займатися релігійними питаннями, — Ради у справах РПЦ; для взаємодії з іншими релігійними інституціями було створено Раду у справах релігійних культів. Попри специфіку діяльності цих інституцій, розуміння ними своїх завдань, характеру взаємодії із церковним середовищем⁴, безумовно йшлося про справді важливу зміну — переведення існування релігійних інституцій у більш-менш легальну площину. Діяльність цих інституцій, об'єднаних у 1965 р. в Раду у справах релігій, знайшла своє відображення у масштабному джерельному комплексі («фонді уповноважених Ради»), що досі залишається основним для дослідників церковного життя в радянській державі, навіть попри усвідомлення останніми його обмежень. Паралельність діяльності Ради у справах РПЦ і структур НКВС-МДБ-КДБ у питанні реалізації державної політики щодо Церкви, характер взаємодії між ними, так само, як співвідношення джерельної інформації, спродукованих цими двома структурами, є однією з наскрізних тем монографії.

Важко не погодитися із неодноразово висловленим твердженням автора про те, що без залучення документів радянських спецслужб дослідник не може відповісти на всі запитання, що стосуються життя Православної церкви в радянській державі: «Дослідник повинен завжди усвідомлювати неповноту картини, яка вимальовується з наявних “офіційних” джерел» (с. 397). Однак маю змінити акценти: проведене дослідження ілюструє комплементарність, взаємодоповнюваність різних джерельних комплексів: «секретного» — створеного органами безпеки, «офіційного» — створеного Радою у справах РПЦ та іншими структурами, залученими до здійснення контролю над церковним життям⁵, і «неофіційного» — его-свідчень та усноісторичних свідчень як тих, хто контролював, так і передовсім тих, кого контролювали.

Особливо яскраво це бачимо із портретних замальовок, наведених у цьому розділі. Адже той чи той ієрарх з'являється на сторінках лише тією мірою і в той період свого життя, коли був завербований спецслужбами. Ба більше, тільки тоді, коли та чи та агентурна справа зберіглася після чисельних «чисток» архівів спецслужб від смерті

Сталіна до перебудови. Роман Скакун цілком свідомий цього обмеження, зазначаючи про фрагментарність збережених матеріалів, які не дають можливості подати вичерпну характеристику діяльності того чи того єпископа-агента, а лише описати їхню співпрацю з органами спецслужб у конкретний хронологічний період (с. 67–68).

А те, наскільки такий «мозаїчний портрет» (за висловом автора) буде неповним і таким, що інколи залишає більше запитань, аніж дає відповідей, яскраво видно на прикладі портретів єпископів-агентів з «уніатів» — Григорія (Закаляки) та Миколая (Юрика). Інформація про першого обривається 1959 роком, і читач не дізнається, наприклад, про те, що єпископ Закаляк був підписантом одного із найбільш виразних протестних документів із середовища православного єпископату — звернення 1965 р. до патріарха Алексія (Сіманського) авторства архієпископа Калузького Гермогена (Голубєва)⁶. А цей факт, безумовно, змушує під інакшим кутом оцінювати його «агентурну» діяльність. Так само, лише самі агентурні документи аж ніяк не дають змоги зрозуміти, чому митрополит-агент Миколай (Юрик) мав «добру» репутацію серед галицької громадськості, вважався прихильником католицизму, а підпільні греко-католицькі священники навіть відправили панахиду по його смерті у 1984 р. (с. 173–174). Розв'язати цей видимий парадокс дають можливість лише інші джерельні комплекси, згадані вище⁷.

Для оцінки агентурної діяльності православних єпископів важливо пам'ятати, що з моменту завершення Другої світової війни ті завдання, які ставились перед ними радянськими спецорганами, цілком вписувались в «офіційне» розуміння діяльності Православної церкви загалом та її єпископату зокрема, трансльованого і Радою у справах РПЦ, і патріаршим керівництвом у Москві. Автор неодноразово на цьому наголошує, хоча і не робить із цього висновків ні щодо взаємодоповнюваності «секретного» і «офіційного» джерельних комплексів при дослідженні життя Церкви, ні щодо необхідності максимально критично і комплексно підходити до оцінки статусу «агента», коли йдеться про того чи того єпископа. Адже незалежно від того, був він завербованим чи ні, одразу після війни православний єпископ мав, мовою документів, «впорядковувати релігійне життя і церковну мережу», боротися «з розколами і схизмами», себто українськими автокефальною та автономною Церквами, із «сектами», з «уніатами», а також максимально заанга-

⁴ Tatiana Chumachenko and Edward E. Roslof, *Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev Years* (London: Routledge, 2002); Наталя Шліхта, *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х — початок 1970-х рр.* (Харків: Акта, 2011), 80–94.

⁵ Одним із яскравих прикладів є нещодавня дисертаційне дослідження Андрія Ферта, яке розкриває джерельний потенціал «добровільних» помічників уповноважених Ради у справах релігій у 1960–1980-х рр. — комісії «сприяння дотриманню законодавства про релігійні культи»: Андрій Ферт, «Практики державного контролю над православними громадами Києва (1968–1989)» (Дис. ... доктора філософії, НаУКМА, Київ, 2023).

⁶ Докладніше див.: Шліхта, *Церква тих, хто вижив*, 150–151, 351–356.

⁷ Про діяльність митрополита Миколая (Юрика) див.: Там само, 351–365.

жуватися до просування радянського порядку денного через церковні структури на закордон. Натомість, із початком широкомасштабної хрущовської антирелігійної кампанії завдання дещо змінилися. «Впорядкування релігійного життя і мережі» і далі так називали, але йшлося вже про масові закриття церков і монастирів і зняття з реєстрації занадто активних священників. Боротьба зі «схизмами» і «ліквідація унії» плавно еволюціонували в боротьбу із підпіллям — греко-католицьким і православним. А зовнішньополітичні завдання набули особливої ваги, зважаючи на часткове «привідкриття» «Залізної завіси» в контексті політики розрядки, впроваджуваної Хрущовим. Церковна рутинна зазнала особливих змін із початком кампанії: документи, проаналізовані автором, зайвий раз показують, що єпископські функції мали зводитись до бездіяльності — «не рукопокладати, не призначати, не давати рекомендацій вступникам, не підтримувати фінансово слабосилі парафії, не скаржитися в церковні та світські інстанції на дедалі дужчий тиск влади» тощо (с. 232).

Коли йдеться про оцінку статусу «єпископа-агента», то хоча Роман Скакун і не робить вичерпних висновків із проаналізованого матеріалу, його портретні замальовки дають можливість читачеві самому зробити такі висновки. Один із найважливіших, на мою думку, полягає в тому, що сам факт вербування єпископа радянськими спецорганами жодним чином не визначав його подальшу долю, не ставив його автоматично «по той бік історії». Як влучно зазначив Володимир В'ятрович на презентації книжки, що відбулась на Книжковому арсеналі 1 червня 2025 р., «усі думають, що вербовка — це кінець історії. А це не так». Завербовані єпископи могли з різних мотивів виконувати усі покладені на них завдання. І, як показує уважне ознайомлення із діяльністю єпископів-агентів, таких була меншість. Вони могли залишатися максимально пасивними, виконуючи усі поставлені перед ними завдання лише суто формально: тут дуже влучним є слова про винятково «паперову боротьбу» з усіма ворогами радянської влади, що належать Володимирі Пащенку⁸. Або ж використовували свій статус агента винятково у власних інтересах.

Однак були й такі — і, як показує автор, їх була далеко не меншість, — які ставали дуже проблемними для радянських спецслужб. Агентурна співпраця з такими, як мінімум, не налагоджувалась або, як варіант, вчорашній єпископ-агент уже завтра зазнавав переслідування

за свою діяльність на захист інтересів Церкви. Яскравими прикладами для ілюстрації такої траскторії «співпраці» є долі єпископів Феодосія (Ковернинського) і Андрія (Сухенка). Перший, як визнають автори агентурних документів, «не виправдав покладених на нього сподівань» (с. 115–118), а, як показує ширший джерельний комплекс, у 1960–1970-х рр. і взагалі долучався до відкрито опозиційних акцій у середовищі РПЦ⁹. А другий починав як цілком лояльний чернігівський єпископ, що проводив «правильну лінію» з усіх питань церковного життя, а завершив, будучи засудженим до восьми років ув'язнення за матеріальні зловживання і «мужеложество» (с. 260–262). Не потрібно зайвий раз пояснювати, що приховували радянські документи за відповідними формулюваннями.

Можливо, найбільш показовою у цьому контексті є діяльність формальних очільників «возз'єднаної» акції, колишніх греко-католицьких священників, які спершу були завербовані спецслужбами, вже як агенти були висвячені на православних єпископів і стали першими очільниками «возз'єднаних» єпархій, — єпископів Михайла (Мельника) і Антонія (Пельвецького) (с. 142–162). І тут агентурні документи чудово доповнюють картину їхньої діяльності, що постає на сторінках документів обох Рад та з усної історичної свідчень з архіву Інституту історії Церкви УКУ¹⁰. Адже показують, як винятково формально вони розуміли «возз'єднання» з РПЦ, як заховували свою конфесійну та національну ідентичність, оберігали греко-католицькі обряди і традиції та максимально дистанціювалися від православних.

Я уже зверталась і до останнього розділу монографії, присвяченого хрущовській антирелігійній кампанії 1958–1964 рр., яку Скакун чомусь окреслює лише як атеїстичну — «Випробування лояльності: православний єпископат у добу хрущовської атеїстичної кампанії» (с. 211–270). Зміна державної політики, яка на позір була дуже радикальною — від сталінського «порозуміння» з РПЦ до масштабної хвилі антирелігійних переслідувань, — скорегувала бачення єпископських функцій, у тому числі агентурних. Ба більше, йшлося не лише про зміну політики і агентурних завдань, а й про поколіннєву зміну: між тими, то народився до 1917 року та/чи поза межами СРСР, і тими, які обійняли єпископські кафедри у 1960-х рр. Останні були вихованцями радянських шкіл, лояльність яких до влади уже

⁸ Володимир Пащенко, *Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів* (Полтава: Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка, 2002), 251–252.

⁹ Шліхта, *Церква тих, хто вижив*, 154–160; Natalia Shlikhta, “Portraits of Two Bishops Defending Their Dioceses: A Study of the Orthodox Episcopate in Postwar Soviet Ukraine,” *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies* 55, no 3–4 (2014): 329–358.

¹⁰ Шліхта, *Церква тих, хто вижив*, 334–351.

за визначенням не викликала жодних сумнівів (приклад майбутнього очільника Українського екзархату РПЦ Філарета (Денисенка) є тут одним із найпоказовіших). Автор окреслює їх як «агентів-ліквідаторів», «просунутих органами безпеки в єпископат в роки хрущовської кампанії для виконання завдань, до яких виявились неготові декотрі з архиєреїв давнішнього, повонного “призову”» (с. 232).

Розлогі «Висновки» (с. 271–298) дають змогу авторові додатково проартикулювати наскрізні свої тези: про важливість розсекречених агентурних документів для розуміння церковного життя у СРСР і витоків сучасної РПЦ; про «різні біографічні типажі й різні моделі поведінки» тих, кого ми звично зводимо до спільного знаменника як «агентів КДБ» (с. 281); про те, що

(позірна, як інколи і реальна) лояльність до влади автоматично не детермінувала того, як той чи той єпископ поводитиметься, посівши кафедру. Можу тільки цілком погодитись із усіма цими висновками.

Розсекречені документи радянських органів спецслужб можуть створювати сенсації, використовуватись для викриття і цькування тих, хто запламував себе як «агент». А можуть ставати серйозним підґрунтям наукового дослідження, висвітлюючи важливі й досі мало знані аспекти життя у Радянському Союзі, в тому числі життя Церкви, надаючи цінний й інакше недоступний фактаж, конче необхідний для реконструкції цілісної картини. Чудовою ілюстрацією останнього підходу є рецензована монографія Романа Скакуна.

Bibliographic References

- Chumachenko, Tatiana, and Edward E. Roslof. *Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev Years*. London: Routledge, 2002.
- Fert, Andrii. “Praktyky derzhavnoho kontroliu and pravoslavnyym hromadamy Kyieva (1968–1989).” PhD dissertation, National University of Kyiv-Mohyla Academy. Kyiv, 2023.
- Kuznietsova, Inna. “Filaret pro Sobor, konkurentiv Epifaniia i shantazh KDB.” *Radio Svoboda*. 22 hrudnia 2018. Accessed April 5, 2025. <https://www.radiosvoboda.org/a/29669985.html>.
- Pashchenko, Volodymyr. *Hreko-katolyky v Ukraini: vid 40-kh rokiv XX stolittia do nashykh dniv*. Poltava: Poltavsky derzhavnyi pedahohichnyi universyter imeni V. H. Korolenka, 2002.
- Shlikhta, Natalia. “Piznaiuchy Inshokho: halytski hreko-katolyky pro Rosiisku Pravoslavnu Tserkvu v pershii polovyni XX st.” *Kovcheh. A Journal of Church History* 8 (2018): 20–33.
- — —. “Portraits of Two Bishops Defending Their Dioceses: A Study of the Orthodox Episcopate in Postwar Soviet Ukraine.” *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies* 55, no 3–4 (2014): 329–358.
- — —. *Tserkva tykh, khto vyzhyv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh — pochatok 1970-kh rr*. Kharkiv: Akta, 2011.
- Skakun, Roman. *Ahentura NKVS-MDB-KDB u pravoslavnomu iepyskopati Ukrainy (1939–1964): formuvaniia, funktsii, modeli povedinky*. Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2025.
- — —. ““Storozh bratovi svoiemu”: ahentura orhaniv bezpeky SRSR u seredovyshchi hreko-katolytskoho dukhovenstva v 1939–1942 rokakh.” *Kovcheh. A Journal of Church History* 8 (2018): 72–189.

N. Shlikhta

ON BISHOP-AGENTS, DOCUMENTS OF SOVIET SECURITY SERVICES, AND A COMPREHENSIVE APPROACH TO STUDYING THE CHURCH IN THE SOVIET STATE

Review: Roman Skakun. The NKVD-MGB-KGB agency in the Orthodox episcopate in Ukraine (1939–1964): formation, functions, and behavior models. Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 2025. 360 pp.

This review article examines a monograph by Lviv historian Roman Skakun, published by the Ukrainian Catholic University Press in 2025. The monograph, whose title promises a shocking exposé of Soviet secret agents within the Orthodox episcopate in the 1940s–1960s, addresses a range of specific and broader issues about the history of the Russian Orthodox Church during the Soviet era. It also introduces previously unknown documents from the archives of the Security Service of Ukraine for scholarly review. Topics include the extent of Soviet security service control over the church environment, the origins of the present-day Russian Orthodox Church, the variety of behavior patterns among bishop-agents, their personal histories, motivations, and character traits, as well as the timeline of official Soviet policies on the “religious question” and key source-related issues. The author raises all these topics, encouraging discussion and enriching our scholarly understanding of both the activities of Soviet secret services and the life of the Church in the USSR.

Keywords: Roman Skakun, the Russian Orthodox Church, USSR, NKVD-MGB-KGB, “reunification”, the “Uniates”, the Khrushchev antireligious campaign.

